

УДК 32(091)(477)

Турчин Я., кандидат політичних наук, завідувач кафедри політології Національного університету "Львівська політехніка".

НАПРЯМИ УКРАЇНСЬКОЇ ПОЛІТИЧНОЇ ДУМКИ МІЖВОЄННОГО ПЕРІОДУ (1918-1945 рр.)

На основі наукових праць В. Заїкіна, І. Лисяка-Рудницького та В. Потульницького автор робить спробу систематизувати українську політичну думку міжвоєнного періоду. Виділяються демократичний, консервативний та націоналістичний напрями.

On the basis of scientific works of V. Zaiikin, I. Lysiak-Rudnytskyi and V. Potylnyts'kyi the author makes an attempt to systematize the Ukrainian political thought of the period between wars. Democratic, conservative and nationalistic directions are pointed out.

Початок ХХ ст. позначився для України значним зростанням національно-визвольних змагань. Уже з другої половини ХІХ ст. питання про державне самовизначення недержавних народів набуло значної актуальності і поширення. Українська політична та інтелектуальна еліта не змогла залишитися осторонь від вирішення державницької проблематики, вона активно включилась в наукову і політичну діяльність. Ідеї державотворення, що зародились в українському інтелектуальному середовищі кінця ХІХ – початку ХХ ст., стали основою політичної активності українців у 1917-1920 рр., а після поразки національно-визвольних змагань українські вчені в еміграції продовжували науково-теоретичні пошуки щодо можливих шляхів розвитку Української держави, аналізуючи невдалий державотворчий досвід та помилки на шляху державного будівництва. Теоретичний доробок українців, представників різних галузей політичних досліджень, є значний за обсягом і фактично охоплює усі впливові напрями суспільно-політичної думки цього століття. Слід зауважити, що навіть у ХХ ст. політична думка України представлена не стільки політологією, скільки ідеологією, політичною публіцистикою, працями політичних діячів та істориків.

Сучасні дослідники проявляють неабиякий інтерес до надбань попередніх поколінь, повертаючи із забуття теоретично-науковий доробок найвизначніших

українських вчених. Разом з тим ми вимушені констатувати, що праці В. Заїкіна, І. Лисяка-Рудницького та В. Потульницького залишаються чи не єдиними спробами систематичного викладу історії розвитку політичної думки України міжвоєнного періоду. Це зумовлює суспільну і наукову актуальність обраної теми. Метою публікації є виділення основних напрямів української політичної думки в період з 1918 до 1945 рр. через диференціацію ідеологічних позицій її представників.

На думку І. Лисяка-Рудницького, суспільна думка та політичні ідеології модерного періоду істотно відрізняються від тих, що домінували в минулих століттях та потребують нових методологічних підходів. Українські політичні ідеї ХІХ-ХХ ст. розвивалися в соціальному середовищі, де руйнувалися спадково-майнові ознаки, сільський спосіб життя та зароджувалося індустріальне суспільство. Домінуючими напрями української суспільно-політичної думки були націоналізм, демократія, лібералізм, консерватизм, соціалізм, комунізм і фашизм. В Україні, констатує дослідник, вони набули специфічної форми, що пояснювалося довготривалим перебуванням українського народу під чужоземним пануванням і його боротьбою за своє самоутвердження як нації.

Новітню історію української політичної думки І. Лисяк-Рудницький співставив із "неораніми

перелігом”, підкреслюючи недостатню ступінь вивчення досліджуваної тематики, відсутність помітних наукових праць, що могли б дати чітке, систематизоване уявлення про її розвиток [6, с. 63]. У цьому контексті, він згадав праці Юліана Охрїмовича “Розвиток української національно-політичної думки” (Львів, 1922 р.) та Дмитра Чижевського “Нариси з історії філософії на Україні” (Прага, 1931), які, на думку автора, мали загальний характер і лише частково висвітлювали зміст української суспільно-політичної думки. Вчений підкреслює, що її генезу не можна розглядати як просту лінійну послідовність: “Розвиток новітньої суспільної української думки треба розуміти не як єдиний потік, а радше як процес, що охоплює кілька паралельних і окремих хоча взаємопов’язаних і взаємозалежних напрямів” [6, с. 65]. Він виділяє напрями не української політичної науки, а української політичної думки, виходячи з характеристики **ідеологічних уподобань** її представників. Така позиція є цілком виправданою та відповідає твердженню автора про те, що панівними напрямками української суспільно-політичної думки новітнього часу були характерні і для інших європейських народів: консерватизм, лібералізм, демократія, націоналізм та соціалізм, що набули в Україні власної специфічної форми.

І. Лисяк-Рудницький запропонував чотири-компонентну структуру новітньої суспільно-політичної думки: демократично-народницький, консервативний, комуністичний та інтеГрально-націоналістичний напрями. Два перших, зазначає дослідник, неподільно панували до першої світової війни, а два останніх – виникли після революції. Зазначені напрями він класифікує за двома способами: народництво і комунізм трактує як “ліві”, а консерватизм та інтеГральний націоналізм – як “праві”; з іншого боку – народництво і консерватизм відносить до плюралістичних течій, а комунізм та інтеГральний націоналізм розглядає як такі, що поділяють тоталітарний світогляд [6, с. 66].

Своєрідний погляд на проблему систематизації здобутків української суспільно-політичної думки міжвоєнного періоду висловив В. Заїкін – відомий український історик та правник [5, с. 713]. У 1937 р. він опублікував працю під назвою “Історично-правнична наука української еміграції та головні ідеологічні напрями в ній”, де виділив народницький, християнсько-консервативний і націоналістично-державницький напрями. В. Заїкін здійснив класифікацію, аналізуючи основні **ідеологічні переконання** представників української політичної думки [3, с. 3].

Дещо відмінну, але схожу до попередньої, систематизацію політичних поглядів українських учених запропонував В. Потульницький. Він уперше впровадив у науковий обіг періодизацію української політичної науки та виділив чотири основні етапи, а саме:

- 1) дореволюційний (1819-1917);
- 2) міжвоєнний (1918-1945);
- 3) післявоєнний (1945-1991);
- 4) новітній (починаючи з 1992).

Розглядаючи українську політологію як науку та **керуючись методологічними підходами**, він виділив народницький, консервативний та національно-державницький напрями. Основні напрями української політичної науки вчений виокремив на основі дослідження наукової методології та критеріїв історичної оцінки, які використали в працях українські державознавці. Якщо періодизація, на наш погляд, не викликає заперечень та відповідає основним політико-історичним періодам розвитку України, то стосовно ж запропонованої дослідником систематизації слід зробити ряд застережень.

По-перше, автор наголошує, що на відміну від І. Лисяка-Рудницького, він виділив напрями не політичної думки, а української політичної науки, появу якої він датує 1819 р. і пов’язує з діяльністю Миколи Костомарова. По-друге, виникає потреба уточнення запропонованої дослідником класифікації. Так, А. Потульницький до представників народницького напрямку окрім М. Грушевського відносить і Р. Лашенка та С. Шелухіна, активна публіцистично-наукова діяльність яких припадає саме на еміграційний міжвоєнний період. Необхідно підкреслити, що на думку І. Лисяка-Рудницького, останнім представником народницького напрямку був М. Грушевський.

Спостерігаються розбіжності в авторських підходах і у трактуванні національного напрямку в українській суспільно-політичній думці. Так, І. Лисяк-Рудницький розглядав націоналізм як будь-яке свідоме прагнення до національного самовизначення. Він виділяє широке і вузьке значення націоналізму. В широкому розумінні до українських націоналістів він відносить патріотів усіх ідеологічних напрямів (демократів, консерваторів і навіть “націонал-комуністів”). Одночасно він підкреслює, що в українській інтерпретації націоналізм набуває особливого значення в розумінні воявничої і виняткової відданості своїй нації. Для розмежування вузького та широкого значення терміну “націоналізм”, І. Лисяк-Рудницький у другому випадку пропонує вживати термін “інтеГральний націоналізм”, ідеологами якого були Д. Донцов і М. Сціборський, а джерелами формування виступали УВО і ОУН, молода інтелігенція Галичини, Праги і Відня [6, с. 76-77]. Натомість А. Потульницький вважає, що інтеГральний націоналізм Д. Донцова та М. Сціборського за відсутності в ньому методології не можна віднести до політичної науки, а до національно-державницького напрямку в українській політології слід зарахувати українських вчених – С. Дністрянського, В. Старосольського, О. Бочковського, С. Рудницького, О. Ейхельмана, які, на відміну від інтеГральних націоналістів, розглядали питання української нації і держави на рівні методології із застосуванням дійсно

наукових критеріїв [8, с. 103]. Вирішення цього протиріччя потребує більш детальнішого аналізу поглядів науковців щодо особливостей народницького та національно-державницького напрямів.

І. Лисяк-Рудницький розглядав народництво як специфічну російсько-українську форму демократичного руху, що виник в Україні в 1820 рр. Кульмінації свого розвитку народницько-демократична течія досягла у 1917 р., коли ідеї Кирило-Мефодіївського братства лягли в основу функціонування Революційного парламенту України та Центральної Ради. Подальший міжвоєнний період характеризувався занепадом демократичних сил, що, на думку І. Лисяка-Рудницького, до певної міри було наслідком поразки національно-визвольних змагань українського народу 1917-1920 рр., а також загальної кризи європейської демократичної системи – встановлення лівих і правих тоталітарних режимів. Дослідник вважає М. Грушевського останнім представником народницько-демократичного напрямку української політичної думки. Вчений виділив основні риси, притаманні народницько-демократичному напрямку: прагнення до національної та громадянської свободи, соціальної справедливості; турбота про соціально-економічні інтереси знедолених верств населення, поєднана з виразними егалітаризмськими ідеями [6, с. 67-70].

У наукових працях В. Заїкіна підкреслюється, що саме народницький напрям був найбільш поширений і впливовий, а його засновниками були М. Костомаров і П. Куліш. У процесі еволюції, констатує дослідник, народницька ідеологія позбулася надмірного ідеологізму і романтизму, що супроводжувалося ширшим застосуванням об'єктивно-емпіричних методів дослідження. На його думку, представників українського народництва об'єднували дослідження у сфері історичного життя народу; переконання в неспроможності українського народу до державного будівництва та у певній його схильності до анархії; легковажне відношення до ідеї державності (частина народників, зазначав науковець у своїх працях, взагалі негативно відносилися до будь-якої форми держави). Дослідник робить висновок, що після національно-визвольних змагань народництво значно ослабло, трансформувалося, але не зникло. Його представниками на еміграції були М. Грушевський і М. Шаповал. До народницької школи дослідник відносить також Р. Лашенка, С. Шелухіна, О. Саліковського та ін. Одночасно він наголошує на тому, що "...їх ідеологія вже значно відрізняється й від старого народництва й від ідеології М. Грушевського, Христюка й Шаповала. Вона більш етична, більш поміркована й більш державницька" [3, с. 5]. Так, суспільно-політичні погляди Р. Лашенка вирізняються підвищеною увагою до історії української державності, а найвищим критерієм історичної оцінки він вважає народний добробут і народоправство, демократизм трактує як споконвічну

рису українського народу. В. Заїкін є також справедливим у твердженні, що С. Шелухін, будучи учнем професора В. Антоновича, мав дещо інші погляди щодо здібностей і спроможності українського народу до державотворчої роботи, відводячи йому провідну роль в процесі державного будівництва. С. Шелухін, підкреслює дослідник, був найпалкішим прихильником ідеї української державності в історії і політиці, а його погляди базувалися на принципах моралі, права і демократії [3, с. 8]. Вчений був переконаний, що у процесі побудови української державності повинен використовуватися власний історичний досвід українського народу, а не загальні критерії побудови держави. Складові частини цього досвіду – демократизм, народоправство, республіканські традиції, які завжди плекав та поширював український народ. У своєму історичному активі він зберіг ідеї та ідеали республіканської держави, свободи, демократії, рівності і слов'янства.

Своєрідну позицію В. Заїкін виразив щодо особливостей націоналістично-державницького напрямку, який, на його думку, репрезентували О. Шульгин, А. Яковлів, О. Лотоцький, С. Наріжний, О. Ейхельман та ін. Учені цього напрямку, зазначає дослідник, підтримували ідею домінування держави над церквою; інтерес держави і нації розглядали як найвищий критерій історичної оцінки, що, констатує автор, наближує їх до ідей фашизму та споріднених з ним напрямів; їх відношення до демократичних форм політичного й церковного устрою є стримане і помірковане. Такі погляди вченого мають дещо суперечливий характер. У контексті цього питання доцільно звернутися до постаті О. Ейхельмана і відзначити його авторський проект конституції УНР, який з наукової точки зору є цінною пам'яткою національної політико-правової думки. Проект Основного закону базувався на принципі народного суверенітету і федералізму, а за системою державного правління визначає Україну як демократичну республіку. "При запроєктованому мною устроєві, – пише він, – народ буде знати, що весь його державний, господарський та культурний добробут залежить від нього самого і ніхто не має права заважати йому в його власній державницькій роботі..." [4, с. 9]. На думку О. Ейхельмана, основною засадою будівництва національної самостійної держави є реалізація демократично-республіканського принципу, зміст якого полягає у можливості народу "брати участь у вирішенні і виконанні громадських і політичних справ та праці в державі" [4, с. 12]. Проект ґрунтується на актуальному та прогресивному гаслі автора: "Держава для народу. Народ – початок фундаменту. Держава – завершення цього".

Спорідненою з поглядами В. Заїкіна є наукова позиція В. Потульницького. Народники, на його думку, досліджували історію українського народу як окрему культурно-етнічну одиницю, розвивали ідею можливих федерацій його з іншими народами,

питання демократичних традицій в Україні, історико-правові підстави української державності. Основними підвалинами української державності вважали – народоправство, демократизм, безкласовість, розуміння народу як територіального об'єднання усіх громадян, що проживають в Україні, незалежно від їхньої національної, партійної і класової приналежності, віросповідань і мов, право народу і, зокрема, кожної окремої людини вважали вищим від права держави. До представників народницького напрямку української політичної науки В. Потульницький відніс М. Грушевського, Р. Лашенка та С. Шелухіна [8, с. 75-76]. Таке твердження, на нашу думку, носить дещо суперечливий характер навіть якщо автор керується, перш за все, врахуванням особливостей методології їх наукових досліджень, не торкаючись аналізу їх ідеологічних уподобань. Можна погодитися з твердженням, що С. Шелухін і Р. Лашенко знаходилися під значним впливом поглядів народників, у тому числі і свого університетського професора В. Антоновича, а значну частину свого теоретичного доробку присвятили вивченню питань історії українського народу як окремої етнічної одиниці. З другого боку, вченим належить чимала кількість наукових праць, де вони розкривають власні концепції державного будівництва, розвиток української держави та права. С. Шелухін і Р. Лашенко як вчені правники аналізують українську історію та політико-правові форми української державності швидше як державники, а не як народники.

Національно-державницький напрям, підкреслює В. Потульницький, базувався на ідеї беззастережного визнання права кожної нації на власну автономність і державну незалежність. Його представляли С. Дністрянський, С. Рудницький, О. Ейхельман, С. Старосольський, О. Бочковський. Основним критерієм історичної доцільності тієї чи іншої форми державного будівництва вони вважали інтереси нації і держави при домінанті суверенності нації над суверенністю держави. На наш погляд, у даному випадку необхідно уточнити зміст термінів “нація” і “національний”, “нації політичної” та “нації етнічної”. В працях С. Дністрянського – найвидатнішого представника національно-державницького напрямку, нація і народ відрізняються наявністю чи відсутністю національної ідеї, але у правовому відношенні ці поняття тотожні. Тому поняття “нація” у його державно-правовій концепції означає, перш за все, націю політичну, тобто всіх громадян України незалежно від їх етнічної приналежності. Подібних поглядів дотримувався і С. Шелухін. Він констатував: “Основний елемент держави – народ. Без нього не може бути держави. Народ у державному смислі як основний елемент її – це не пануюча чи привілейована народність, або класи чи партії, а вся державно-правова одноцілість підданих-громадян” [2, с. 115]. Не залишився осторонь дослідник і від проблеми співіснування різних народів в Україні. Значення

терміну “народ” у етнологічно-соціальному сенсі С. Шелухін трактував як щось єдине, неділиме: “...В державі може бути кілька народностей, але рівноправних і однаково свободних, бо з них не одна, а всі разом уявляють основний елемент держави – народ, і держава повинна мати ціллу свого існування свободу всіх” [2, с. 116]. Таке трактування “нації” та “національної держави” зближує між собою політичні погляди та концепції державності всіх вищезазваних вчених, у тому числі і Р. Лашенка та С. Шелухіна.

У післяреволюційний період народницька ідеологія переживала період занепаду, що значною мірою було наслідком поразки української незалежної держави 1917-1920 рр. Значна частина української інтелігенції – колишніх соціалістів, аналізуючи антидемократичну більшовицьку політику, почали сповідувати традиції ліберальної демократії. Якщо раніше прагнення соціальної справедливості було пріоритетним для більшості українських демократів, то тепер вони віддавали перевагу прагненню до громадянської та національної свободи. Аналізуючи тогочасне політичне життя України, В. Заїкін зазначав: “...всі українські історики права, перебуваючи на еміграції, й взагалі поза межами СРСР, одно згідно визнають так звану “Українську Соціалістичну Радянську Республіку” чистою фікцією тільки не тому, що вона “не є державою української буржуазії”, але тому, що немає вона ніяких рис не тільки державності, а й такої навіть самоуправи, яку мали українські губернії, повіти, міста й стани за часів російського царату...” [3, с. 2-3]. Тому, на нашу думку, для міжвоєнного періоду справедливо б було означити лівий плюралістичний напрям (за термінологією І. Лисяка-Рудницького) як демократичний, беручи до уваги те, до яких змін усередині нього призвели революційні події 1917-1920 рр.

Тогочасний український демократизм за умов відсутності національної державності мав суттєву особливість – поєднання боротьби за утвердження громадянських свобод, її наднаціональних принципів з національним питанням, устремлінням до побудови національної держави, що було нехарактерне для класичної європейської ліберальної демократії. Такий підхід пояснюється бажанням українців створити власну незалежну державу у той час, коли розвинуті демократичні держави Західної Європи давно реалізували цю мету. Тобто демократичне виступає в даному випадку як бачення майбутньої держави одночасно національної і демократичної [1, с. 5].

Отже, таке трактування демократичних ідей дозволяє віднести до демократів тих представників української політичної думки міжвоєнного періоду, які прагнули бачити майбутню Україну демократичною державою українського народу. Погляди вчених-демократів характеризувалися визнанням суверенітету і народу, і держави та ідеєю республікансько-демократичної державності,

яка в дихотомії народ (нація) – держава мала реалізувати домінування права нації (народу) над правом держави. Беручи до уваги зазначені характеристики, демократичний напрям репрезентується вченими-емігрантами, яких В.А. Потульницький відніс до різних наукових напрямів: С. Шелухіна та Р. Лашенка до народницького, а С. Дністрянського, С. Рудницького, О. Ейхельмана – націонал-державницького. Побудова української національної держави не була самоціллю, а виступала головною умовою реалізації та захисту економічних, політичних, культурних прав українського народу.

У своїх наукових працях вчені демократичного напрямку намагалися обґрунтувати політико-правові підстави українського народу на самовизначення, основою їх концепцій державного будівництва було визнання демократичних традицій та народного суверенітету, де народ виступав єдиним джерелом влади, а сама система державної влади формувалася через всенародні вибори. Чимало праць вчені демократичного напрямку присвятили ідеї федералізму та конфедералізму як дієвому засобу для децентралізації влади.

Слушним є твердження В. Потульницького, який на противагу І. Лисяку-Рудницькому стверджує, що комуністичного напрямку, згідно з визначенням ним предметом і методом української політології та її основними етапами, не існувало. Комуністичний напрям, констатує дослідник, не виробив та й не міг виробити за тогочасних суспільно-політичних умов наукової політологічної концепції української державності. Разом з тим він підтримує позицію

І. Лисяка-Рудницького про те, що комуністичний напрям в Україні ніколи не був по-справжньому українським, а лише посередницьким, бо самі принципи комуністичної ідеології дозволяли розглядати національне питання лише в єднанні з інтернаціоналізмом [8. с. 102]. Одночасно, аналізуючи праці згаданих науковців (В. Заїкіна, І. Лисяка-Рудницького, В. Потульницького), ми можемо констатувати спорідненість їхніх ідей щодо ідеологічних засад та представників консервативного напрямку.

Беручи до уваги спорідненості і розбіжності у підходах до визначення напрямів, а також ідеологічні переконання та суспільно-політичні погляди тогочасних вчених, ми можемо зробити висновок, що українська політична думка міжвоєнного періоду була репрезентована демократичним, консервативним та націоналістичним напрямками. З огляду актуальності і практичної доцільності найбільш привабливим є демократичний напрям, представлений С. Дністрянським, С. Рудницьким, О. Ейхельманом, С. Старосольським, Р. Лашенком, С. Шелухіним та ін. Створені ними концепції українського державного будівництва залишають широке поле для наукових досліджень у сфері побудови демократичної і правової держави, організації системи державної влади, реформування органів місцевого самоврядування, визначення адекватного курсу зовнішньої політики тощо. Погляди згаданих вчених стосовно шляхів розбудови української державності важливі не тільки для розвитку вітчизняної науки про політику, але й для державотворчої практики в

ЛІТЕРАТУРА

1. Андрусак І., Петренко Є. Близькість і злиденність української націонал-демократії. – К.: Смолоскип, 1999. – 79 с.
2. Гетьманчук М.П., Турчин Я.Б. Сергій Шелухін: суспільно-політичні погляди та державотворчі ідеали. – Львів: Дослідно-видавничий центр Наукового товариства ім. Т. Шевченка, 2006. – 214 с.
3. Заїкіна А., Заїкін В. Історично-правнича наука української еміграції та головні ідеологічні напрями в ній. – Львів: Перша Союзна друкарня, 1937. – 19 с.
4. Ейхельман О. Проект Конституції – основних державних законів Української Народної Республіки. – Київ-Тарнів, 1921. – 96 с.
5. Енциклопедія українознавства. – Львів: Наукове товариство ім. Т. Шевченка, 1993. – Т. 2. – 800 с.
6. Лисяк-Рудницький І. Історичні есе. В 2 т. Том 2. – К.: Основи, 1994. – 573 с.
7. Потульницький В.А. Історія української політології (Концепції державності в українській зарубіжній історико-політичній науці). – К.: Либідь, 1992. – 232 с.
8. Потульницький В.А. Теорія української політології. Курс лекцій. – К.: Либідь, 1993. – 192 с.
9. Салтовський О.І. Концепції української державності в історії вітчизняної політичної думки (від витоків до початку ХХ сторіччя). – К.: ПАРАПАН, 2002. – 396 с.